

1.3 Teoretické modely zkoumání násilí v rodině

Jako první začalo být ve sféře násilí v rodině identifikováno a následně zkoumáno a analyzováno zneužívání a týrání dětí, a to z lékařské pozice na začátku 60. let (Gelles 2003). První koncepty popisovaly násilí v rámci rodiny a týrání blízkých osob z pozice psychopatologie: jako zřídka se vyskytující fenomén, typicky páchaný ze strany psychopatických jedinců. Toto vnímání stále ještě přetrvává, jednak z důvodu, že to byl vůbec první koncept snažící se o uchopení nového problému, jednak i z určitých emocionálních důvodů; tragický obraz bezbranného dítěte či ženy jakožto subjektu násilí a týrání způsobuje silné emoce i mezi odborníky, kteří se tématem zabývají: „je těžké na první pohled nalézt racionální vysvětlení proč týrat blízkou osobu, kterou bychom měli milovat, navíc bezbrannou a bezmocnou“ (Gelles 2003: 854).

Fenomén násilí v rodině je zkoumán ze tří hlavních obecných teoretických úrovní:

Psychiatrický model

Tento model zakládá jako klíčové determinanty vzniku a rozvoje násilí v rodině osobnostní charakteristiky útočníka; některé přístupy však zdůrazňují v prvé řadě osobnostní charakteristiky oběti (viz např. Snell, Rosenwald, Robey 1964; Shainess 1979). Psychiatrický model operuje s pojmy jako rozvrat osobnosti, rozvrat charakteru, různé psychické poruchy, závislost na alkoholu či drogách a další intraindividuální procesy, které jsou pokládány za hlavní původce vzniku násilí.

Sociálně psychologický model

Sociálně psychologický model je založen na východisku, že příčiny násilí v rodině je možno nejlépe zkoumat prostřednictvím pečlivé analýzy externích environmentálních faktorů, které mají vliv na rodinu jako celek, na její organizační strukturu a na každodenní interakce mezi členy rodiny jakožto prekurzory aktů násilí. Na základě tohoto přístupu jsou zkoumány zejména oblasti jako struktura rodiny, modely učení v rodině, stresové faktory v rodině, intergenerační přenos vzorců násilného chování a vzorce rodinné interakce.

Sociokulturní model

Tento přístup představuje určitou makroúroveň ve zkoumání dané oblasti: násilí je zkoumáno z pozice sociálně-kulturních jevů a pojmů, jako je nerovnost, patriarchální řád, kulturní normy či postoje společnosti k násilí a formám uspořádání rodinných vztahů.

1.3.1 Některé sociologické teorie vysvětlující násilí v rodině

V souvislosti s tím, co již bylo řečeno, pokládáme za přínosné podat přehled nejdůležitějších sociologických teorií, které se, zdůrazňující různé úhly pohledu, pokoušejí vysvětlit vznik a rozvoj násilí v rodině.

Teorie sociálního učení

Rodina je primární sociální skupinou, kde dochází k osvojování rolí, včetně rolí manžela, manželky, rodiče a dítěte, a kde se také děti učí, jak se vyrovnat s různými druhy stresových situací, krizí či frustrací. V mnoha případech je také rodina prvním místem, kde jedinec pozná zkušenost s agresivitou a násilím. Lidé se tak „učí“ nejen užívat násilí, chovat se násilně, ale i tomu, jak násilí ospravedlnit a racionalizovat směrem k ostatním i sami před sebou (Gelles 2003: 854).

Podle teorie sociálního učení jsou tak jedinci, kteří v mládí zažili či zažívali násilí (mají násilné zkušenosti z dětství), více náchylní k užití násilí v pozdějším věku ve své vlastní rodině než ti, kdo takovou zkušenost nemají nebo je jen minimální. Jako klíčový zde figuruje předpoklad, že děti, které byly v dětství bity, týrány či zneužívány, nebo které byly svědky násilí mezi svými rodiči, budou s vyšší pravděpodobností taktéž užívat násilí v dospělosti (podrobněji viz Gelles 2003).

Situační teorie / teorie napětí (Stress coping či Strain theory)

Tato teorie se pokouší vysvětlit, proč je násilí užíváno v některých případech či situacích a v jiných ne: podle ní se agresivita a násilí objevuje na základě dvou hlavních faktorů. Prvním je strukturální stres a nedostatek „vyrovňovacích“ mechanismů v rodině (např. často prokazovaný vztah mezi nízkým příjmem a výskytem násilí v rodině poukazuje na to, že významným faktorem vzniku násilí je nedostatek ekonomických zdrojů). Druhým faktorem jsou pak kulturní normy dané společnosti týkající se užívání síly a násilí. Vědci jsou přesvědčeni, že v současných vyspělých demokratických společnostech, zejména v americké, je násilí obecně a násilí ze strany rodičů k dětem zvláště (nejčastěji ve formě tělesných trestů) normativní (Straus, Gelles, Steinmetz 1980; Straus 1994). Jedinci se tak učí užívat násilí jak expresivně, tak instrumentálně jako prostředek vyrovnání se s určitou stresovou situací.

Klasiky tzv. „Strain theory“ v kriminologii jsou již Merton, Cohen či Ohlin, viz (Agnew 1991), srv. též (Cohen 1965), (Merton 1938). Podle ní disjunkce mezi aspiracemi (resp. očekáváními) dosáhnout určitých cílů (spojených s prestiží a celkovým socio-ekonomickým statusem) a aktuálními „výsledky“ či reálnou situací, která těmto aspiracím neodpovídá, způsobuje bázi pro sklon k delikvenci. Jedinci jsou silně motivováni snížit zmíněný rozpor a frustraci (dlouhotrvající a silné emoce, jako jsou hněv, nespokojenost, zklamání, smutek), kterou způsobuje, přičemž jednou z možností, jak toho dosáhnout, je právě delikventní chování. Psychologická literatura a literatura týkající se stresu a stresových faktorů však uvádí, že zmíněný „strain“ zahrnuje více než jen snahu o dosažení aspirovaných či „očekávaných“ cílů: zahrnuje rovněž situace, kdy jedinec utrpí ztrátu tzv. „pozitivně hodnocených stimulů“, jako je např. smrt blízké osoby, vážná nemoc, rozchod s partnerem, rozvod rodičů, vyloučení ze školy apod., nebo naopak – a to je zde důležité – dostane se do kontaktu s negativními či „škodlivými stimuly“. Těmito negativními podněty mohou být např. nevhodné zacházení ze strany rodičů, zanedbání péče, různé formy viktimizace, ale i fyzické tresty, špatné vztahy s rodiči či s vrstevníky, špatný prospěch ve škole, urážky, posměch (řadí se sem rovněž ekologické faktory, jako je nadměrný hluk, horko, přelidněný prostor aj.). Jelikož tyto stimuly jsou jedním ze zdrojů „strainu“, v současné době se zkoumá především jejich vliv na kriminalitu mladistvých. Poslední studie přitom naznačují existenci kauzálního vlivu těchto negativních stimulů na vznik delikventního chování (spíše než v obráceném směru, (Agnew 1996: 155)).

Teorie zdrojů (Resource theory)

Teorie zdrojů předpokládá, že všechny sociální systémy včetně rodiny spočívají na existenci určitého stupně „držení“ moci nebo naopak hrozby moci. Čím více zdrojů – sociálních, personálních, ekonomických – osoba vlastní či má k dispozici, tím větší mocí disponuje. Naopak málo zmíněných zdrojů vede k vyšší pravděpodobnosti užití síly či násilí v otevřeném jednání. Podle toho tak např. manžel, který chce být v rodině dominantní osobou, ale má nízké vzdělání, málo prestižní zaměstnání, nízký příjem či „selhává“ v sociálních kontaktech, může užití násilí právě s cílem získat si či udržet dominantní pozici. Stejně tak např. děti mohou užití násilí jako vyjádření frustrace z nedostatku „běžných“ a jiným přístupných zdrojů (např. pozornost a zájem rodičů), nebo ženy disponující nedostatečnými sociálními zdroji a sociálními kontakty mohou „zvolit“ násilí proti netečnému manželovi s úmyslem ochránit samy sebe (podrobněji viz Gelles 2003).

Teorie sociální směny (Exchange theory)

Tato teorie je postavena na předpokladu, že fenomén násilí na ženách a dětech v rámci rodiny se řídí podle principu nákladů a zisku. Násilí je užito, když „odměna“ převyšuje „náklady“ (Gelles 1983). Soukromý a uzavřený charakter rodinných vztahů v soudobé společnosti a nedostatek sociálních mechanismů, které by mohly intervenovat – i přes postupný vývoj v této oblasti směrem k vyšší ochraně práv zneužívaných osob – a celkově nízká pravděpodobnost, že „viník bude odhalen a potrestán“, podstatně redukuje náklady či výdaje spojené s užitím násilí. Jen pomalu se měnící kulturní normy, které pak násilí v podstatě „schvalují“ ve formě expresivní i instrumentální, pak na druhé straně zvyšují potenciaální zisk z násilného chování: tímto ziskem je v první řadě získání či udržení sociální kontroly a moci.

Sociobiologická teorie

Násilí na dětech zkoumané ze sociobiologické perspektivy vychází z předpokladu, že toto násilí je výsledkem potenciálu reprodukčního úspěchu dětí a rodičovských investic. Centrálním předpokladem teorie je ten, že přírodní výběr je procesem diferencované reprodukce a reprodukčního úspěchu (Daly, Wilson 1980). Muži – na rozdíl od žen – investují do svých potomků pouze za podmínek určitého stupně jistoty otcovství (do jaké míry si je otec jist tím, že jde o jeho vlastního potomka); rodiče zapřehují své úsilí na vlastní děti a neplýtvají cenným reprodukčním potenciálem na děti „cizí“. Děti, které nejsou genetickými potomky rodičů (tzn. nevlastní, adoptované děti) nebo ty s nízkým reprodukčním potenciálem (děti mentálně retardované či fyzicky postižené) tak mají nejvyšší pravděpodobnost stát se obětí násilí (týrání, zneužívání či zabití, viz (Burgess, Garbarino 1983; Daly, Wilson 1980; Hrdy 1979)). Ve velkých rodinách může dojít k „rozředění“ rodičovské pozornosti: slabší vazby k některým z potomků tak zvyšují riziko zanedbávání či týrání těchto dětí (Burgess 1979).

Smuts (1992) aplikoval evoluční (sociobiologickou) perspektivu na analýzu násilí mužů na ženách. Smuts (1992), Daly a Wilson (1988), Burgess a Draper (1989) se domnívají, že mužská agrese vůči ženám reflektuje „reprodukční závod“ mužů. Muži jsou geneticky vybaveni užívat agresivitu a násilí vůči ženám, aby je zastrašili s cílem přimět je k budoucímu párování a sexuálnímu styku a rovněž s cílem zmenšení pravděpodobnosti vytvoření párů s jiným mužem. Muži se tak chovají agresivně a násilně s úmyslem kontrolovat ženskou sexualitu z důvodu zajištění mužských reprodukčních výhod. Rozsah mužské agresivity vůči ženám je v různých společnostech a v různých situacích rozdílný v závislosti na mnoha faktorech: stupni soudržnosti žen, míře podpory jejich příbuzenské rodiny, síle a významu „mužských institucí a aliancí“, stupni rovnoprávnosti mezi pohlavími a toho, do jaké míry muži ovládají ekonomické zdroje ve společnosti. Násilí mužů vůči ženám, jak fyzické tak sexuální, má vysoký rozsah tam, kde soudržnost žen a vazby mezi ženami jsou slabé, kde se ženám nedostává podpory příbuzných, kde je značný vliv mužských aliancí, vysoký stupeň nerovnoprávnosti pohlaví (podřízenosti žen mužům) a kde muži kontrolují a řídí společenské a ekonomické zdroje.

Feministické teorie

Feministické autorky (Dobash, Dobash 1979; Pagelow 1984; Yllo 1988) zaměřují svou pozornost především na násilí na ženách a vidí je jako specifický a unikátní fenomén, který bývá často zkracován a zamlžován podle nich příliš úzkým důrazem na oblast domácího násilí. Centrální tezi feministických přístupů tvoří ta, že ekonomické a sociální procesy fungují takovým způsobem, že přímo i nepřímo podporují patriarchální uspořádání společnosti (patriarchální řád, tzn. společnost ovládanou muži), který se projevuje ve všech společenských institucích, tedy i v rodině. Tento patriarchální řád vede k subordinaci žen a způso-

buje udržování historicky zakotvených společenských vzorců systematického násilí na ženách⁷ (podrobněji viz např. (Walklate 2001)). Feministická perspektiva je podrobněji rozebrána v kapitole 1.4. Zde zmíníme pouze ve stručnosti některé souvislosti mezi problematikou kriminologie, gender a maskulinitou, tak, jak jsou nejčastěji diskutovány v rámci feministických teorií.

Kriminologie, viktimologie a maskulinita

Zkoumání maskulinity, zejména v souvislosti s delikventním chováním, nabylo na intenzitě od počátku 80. let; do popředí se přitom dostávají zejména otázky jako „Co to je maskulinita a jak se vymezuje vůči femininitě?“ „Existuje jedna jediná maskulinita nebo její projevy závisí na lokálních faktorech?“

Jako východisko při zkoumání maskulinních vzorců chování je nutné uvést zejména **teorii sexuálních rolí**: vychází z konceptu sociálních rolí, v oblasti gender pak vede k identifikaci ženské a mužské role, tzn. souboru vhodných behaviorálních vzorců chování pro ženy a muže. Při definování rozdílů mezi muži a ženami bere jako základ biologické souvislosti: biologie tvoří základ, na němž se následně – skrze socializaci – profilují specifické behaviorální vzorce chování u mužů a žen. V kriminologii jsou stoupenci této teorie hlavně Sutherland a Parsons.⁸

V opozici k teorii sexuálních rolí (TSR) se staví R. W. Connell (1987), který má zejména následující výhradu: podle něj TSR často operuje s tím, co by mělo být (očekávání druhých) než s reálným chováním a s reálnými empirickými zjištěními, tzn. zabývá se spíše tím, co je normativní, než reálnými vztahy mezi pohlavími, kde však figuruje na předním místě **rozdělení moci**. TSR bere obě pohlaví jako rovno-

7 Srv. s A. Giddensem: podle G. se sexuální násilí mužů v moderní společnosti stalo cestou k jejich sexuální dominanci a ovládnutí, které byly dříve již v samotném uspořádání světa, v institucích, omezeních apod. (Giddens 1992). Podle G. však toto násilí v současné společnosti pramení spíše z nejistoty a nevyrovnanosti mužů, než ze snahy o udržení mužské patriarchální dominance (Giddens 1992: 122). Násilí na ženách obecně je podle G. destruktivní reakcí na rozsáhlé změny v rodinném životě ve 20. století (zejména rovnoprávnost pohlaví a s tím spojené vymizení ideálu romantické lásky a jeho přeměna na „vztah“, tzv. „confluent love“) a vyjádřením nejistoty a ztráty pocitu bezpečí v intimním životě spíše než projevem mužské patriarchální dominance (podrobněji viz Giddens 1992).

8 Podle Sutherlanda (1947) a jeho teorie diferencované asociace není kriminální chování projevem atavismu či psychické deviace, ale je naučeným chováním jako každé jiné, a to spolu s akceptací určitých hodnot, motivů, postojů, které toto chování podporují: jedinec se učí určitému chování a spolu s tím přijímá i určité hodnoty. V rámci tohoto přístupu Sutherland argumentuje, že chlapci mají vyšší pravděpodobnost stát se delikventy než dívky, a to ze dvou důvodů: jednak jsou méně striktně kontrolováni skrze socializaci než dívky, a jednak jsou chlapci vychovávaní k tomu, aby byli „tvrdí, agresivní, aktivní, odvážní“ – tzn. k vlastnostem, které mají dle S. blízko ke vzniku delikventního chování. Chlapci jsou tak častěji vystaveni situacím, kdy se kriminální chování jeví jako možnost či východisko. Bázi pro vysvětlení odlišných procesů socializace – a tím pak pro vznik kriminálního chování – je však podle S. nutno hledat v biologické rovině (ženy rodí, a ne muži, podrobněji viz Sutherland 1947).

Obdobně již Parsons (1937) ve své teorii funkcionalismu tvrdí, že „v rodině se děti učí, že ženy se starají, drží rodinu pohromadě atd. a muži „dělají“ úspěch, dosahují cílů a živí rodinu“ – tento model tvoří základ stability rodiny i celé společnosti. Jeho teze opět vycházejí z biologických základů, totiž že ženy rodí děti a mají tak lepší předpoklady pro pečující a výchovnou roli, než muži. Podle P. mají dívky celkově snazší situaci při hledání vhodných modelů chování než chlapci: ti nemají k dispozici žádný jasný, čitelný a jednoznačný „mužský model chování“, pouze vědí, že se nemají chovat podle ženského vzoru, ale že mají být naopak „silní, tvrdí“: hledají tak maskulinitu prostřednictvím akceptace těchto vlastností (síla, tvrdost), která pak častěji vede ke kriminálnímu chování, které těmto vlastnostem odpovídá.

Parsonsovu teorii o obtížném procesu socializace chlapců ve srovnání s dívkami (chybí jasný a jednoduchý mužský model) přebírá A. Cohen (1955) a rozpracovává ji ve svých studiích o delikvenci v 50. a 60. letech v USA. Cohen tvrdí, že pečující ženská role je jasně vnímána jako „dobrá“, ale není jasně, jak se chovat, když chce být chlapec také „dobrý“, ale ne „zženštilý“: tato úzkost ústí podle C. ve vznik pouličního gangu („street gang“). Gang znamená nejen porušování pravidel (kriminální chování), ale zejména umožňuje hrát mužskou roli a cítit se být mužem. Cohen se však zabýval zejména **sociální podmíněností delikventního chování**, tvrdil, že delikvence je především záležitostí nižších tříd („working class“) a nedával tak důraz na vyjádření maskulinity v motivech delikvence, ale spíše na konflikt sociálních vrstev (kriminalita jako kolektivní odpověď nižších vrstev na pohrdání a odsuzování „white collars“ a na frustraci, která z toho vzniká). Zde je důležité, že stejně jako Parsons a Sutherland vycházel ze základu teorie sexuálních rolí, tzn. bral za základ pozdější diferencované socializace a diferencí ve sklonu k delikvenci biologické odlišnosti mužů a žen.

cenná a tím odpoutává pozornost od sociální reality v termínech mocenských vztahů a tím i od toho, komu tato teorie nejlépe slouží: podle C. té skupině, která je sociálně silná. V této souvislosti užívá Connell termín „Categorical theory“ (CT), jako pokus o sloučení různých feministických přístupů k otázce a perspektivám genderu – vztahuje se k množství teoretických perspektiv, které mají za cíl porozumět genderovým vztahům studiem dvou protikladných kategorií – mužů a žen. Klíčovými koncepty v CT jsou patriarchální společnost, dominance, útlak, využívání; v rámci těchto konceptů jsou muži těmi, kdo mají moc, a ženy těmi, kdo ji nemají (Walklate 2001: 62).

Connell definuje tři základní sociální struktury, které dávají základ genderovým vztahům: rozdělení práce, mocenské vztahy a sexualita – přičemž tyto oblasti netvoří konstantní entity, ale mění se v čase i prostoru; dohromady pak definují podmínky, za kterých jsou utvářeny genderové vztahy. Tyto struktury určují podmínky, za nichž jsou konstruovány a rekonstruovány modely maskulinity a femininity. Podle Connella tak gender funguje ne jako biologicky předurčené sexuální atributy, ale charakteristiky dané a dále kontinuálně utvářené prostřednictvím sociálních procesů (Connell 1987).

Connell a hegemonní maskulinita

Zajímavý je koncept tzv. hegemonní maskulinity, který figuruje jako klíčový v díle R.W. Connella (1987). Tzv. hegemonní moc mají ti muži, kteří dávají výraz (definují), co to je *normativní heterosexuality*, a to prostřednictvím tří zmíněných oblastí genderových vztahů:

1) muž jako živitel („breadwinner“) v oblasti rozdělení práce, 2) homosexualita (ale ne lesbická láska!) jako zločin v oblasti mocenských vztahů a 3) objektivizace heterosexuálních žen v médiích v oblasti sexuality. *Normativní heterosexuality* je taková forma maskulinity, která je oceňována ve všech aspektech sociálního života a tím definuje motivaci a formy boje mužů k tomu, dosáhnout jí a být oceňován; současně také strukturuje charakteristiky a životy těch, kdo v tomto boji neuspěli nebo kdo odmítli bojovat; definuje také možné odchylky a variace maskulinity.

Podle C. tato normativní maskulinita (reprezentována bílými heterosexuálními muži) dominantně určuje mužské sebevnímání, stupeň „do jaké míry jsem mužem“ (více nebo méně) a současně dává ostatním formám maskulinity nálepku jako „podřadná, feminní“; tato maskulinita hierarchizuje genderové vnímání ve společnosti. V souladu s tímto pojetím je tak maskulinita něčím, na čem je třeba pracovat, co se dá pěstovat a co „ukazujeme ostatním“ v sociálních vztazích: jedná se o tzv. „doing gender“ (Connell 1987).

Vztahy mezi maskulinitou a kriminalitou zajímavě analyzuje Messerschmidt (1993): „Výzkumy ukázaly, že muži utvářejí svou maskulinitu v souladu s jejich pozicí ve společnosti, resp. v sociálních strukturách, a tím v souladu s jejich přístupem k moci a ke zdrojům“ (Messerschmidt 1993: 119). M. analyzuje různé sociální kontexty, ve kterých rozdílný přístup k moci a ke zdrojům ústí v rozdílně utvářené modely maskulinity. V kontextu kriminality jsou klíčové tři oblasti: ulice, zaměstnání či pracoviště („workplace“) a domov – v každé z nich ukazuje M. detailní výčet různých způsobů vyjádření maskulinity: chování pasáka na ulici počínaje přes tvrdé „business“ vystupování příslušníka vyšší třídy v zaměstnání až po vyjádření vlastní dominance v různých formách domácího násilí – tyto vzorce představují prostředky vyjádření „mužnosti“ jak před ostatními, tak před sebou samými (podrobněji viz (Messerschmidt 1993)).

Výše uvedené přístupy tvoří jen zlomek z rozsáhlého souboru analýz a bádání v oblasti souvislostí kriminálního chování a genderu – jak již bylo zmíněno, podrobněji je tato oblast rozebrána v kapitole 1.4.

Ekologická perspektiva

Ekologický přístup se snaží integrovat tři úrovně teoretických analýz násilí v rodině (individuální, sociálně psychologickou a sociokulturní) do jednoho teoretického modelu. J. Garbarino (1977) a J. Belsky

(1980, 1993) navrhli tzv. „ekologický model“, který má komplexně vysvětlit složitou povahu fenoménu týrání a zneužívání dětí. Model se opírá o tři úrovně analýzy: vztah mezi organismem a prostředím, interakce systémů, ve kterých se lidský jedinec pohybuje a vyvíjí, a kvalita environmentálního prostředí. Zastánci ekologického modelu tvrdí, že násilí se objevuje tam, kde se k sobě navzájem „nehodí“ („mismatch“) dítě, jeho rodič či rodina a okolí, ve kterém žije, tj. sousedé či komunita. Riziko týrání či násilí je vyšší tehdy, je-li „fungování“ vztahů rodičů a dítěte ztíženo vývojovými problémy: děti s obtížemi při učení a jakkoli handicapované děti jsou pod vyšším rizikem zneužívání než ostatní, stejně tak rodiče vyrovnanější se se závažnými stresovými situacemi nebo s osobními problémy budou s vyšší pravděpodobností týrat své děti. Tyto podmínky jsou navíc zhoršeny, pokud charakter sociálních interakcí mezi členy rodiny (mezi manželi a mezi rodiči a dětmi) ještě zvyšuje dané napětí či problémy; konečně, tam, kde je jen malé množství vnějších institucí schopných a ochotných zasáhnout a podpořit problematické rodiny, riziko násilí opět vzrůstá.

Garbarino (1977) identifikuje dvě nutné podmínky vedoucí ke zneužívání dětí: jednak musí existovat kulturní ospravedlnění či kulturní přijetí užívání síly vzhledem k dětem, jednak musí být daná rodina izolována od vlivného širšího sociálního okolí a podpůrných systémů komunity.

Ekologický model poskytuje zejména heuristicky zajímavý přístup k oblasti násilí v rodině a k jejímu zkoumání. Od výzkumu Garbarina v 70. letech neexistují empiricky podložená data, která by pokračovala v tomto směru bádání.

1.4 Domácí násilí: genderová perspektiva

Marcela Linková

V naší společnosti existují dva velmi rozšířené mýty týkající se rodinného života, a to ten, že největší nebezpečí, které hrozí životu a majetku rodiny, přichází zvnějšku, a pak ten, že rodina a domov jsou ostrovy klidu, lásky a bezpečí uprostřed nebezpečného a zlého světa. Problematika domácího násilí oba tyto mýty vyvrací a ukazuje, že soukromé vztahy mezi muži a ženami (a dětmi, případně domácími zvířaty) v sobě zahrnují mocenské aspekty a kontrolní mechanismy, které odráží nerovné mocenské postavení žen v naší společnosti a které mohou být i smrtelné.

Tato kapitola zkoumá teoretické přístupy k domácímu násilí. Nejdříve se zaměříme na definici domácího násilí, poté na analýzu různých teoretických přístupů k této problematice a nakonec se budeme věnovat genderovým aspektům domácího násilí, které se nám jeví jako nejúčinnější při vysvětlení mechanismů a principů, na jejichž základě domácí násilí funguje. Genderová analýza se omezí pouze na moderní západní společnosti v důsledku podobnosti vývoje genderového systému a dominance liberálních hodnot v těchto zemích. To nám umožní analýzu genderového systému v souvislosti s domácím násilím, což by se dramaticky zkomplikovalo v případech, kdybychom zahrnuli jiné kulturní oblasti.

Domácí násilí bylo v různých fázích historie západní společnosti součástí manželského vztahu mezi ženou a mužem, kterou upravovaly i zákoníky (např. uvedením, jak silným prutem muž ženě může trestat, či zásadou beztrestnosti pro muže, který zbije svoji ženu⁹). Tato ustanovení odráží nerovné postavení žen v historii západní společnosti a genderové normy vztahující se k mužské dominanci a ženské podřízenosti. Vzhledem k tomu, že domácí násilí se odehrává ve sféře soukromé, bylo dlouho považováno za cosi, co se odehrává pouze mezi daným mužem a ženou, že je to jejich soukromý problém, do kterého by se společnost a stát neměly vměšovat, a že se společnosti vlastně vůbec netýká.¹⁰ Přestože se s těmito názory stále ještě můžeme v české společnosti setkat, informační kampaně organizované neziskovými organizacemi (16 akčních dní proti násilí na ženách či sociální reklamní kampaně Bílého kruhu bezpečí a Koordinačního kruhu prevence násilí na ženách) vedly ke změně postojů české společnosti. Reprezentativní výzkum agentury STEM pro Bílý kruh bezpečí a společnost Philip Morris provedený v roce 2001 neprokázal, že by si společnost myslela, že „problém domácího násilí je problém zveličovaný feministkami“.¹¹ Celých 72 % respondentů s tímto tvrzením nesouhlasilo.

Na druhou stranu se ovšem 29 % respondentů domnívalo, že společnost by tento problém měla tolerovat, protože si to vyřeší rodina sama. Naopak čtyři pětiny respondentů se domnívaly, že jde o problém, který si žádá zásah okolí. Na osobní úrovni by ovšem každý druhý s pomocí váhal.¹²

Problém domácího násilí se v západní společnosti začíná poprvé silně definovat jako veřejný problém v souvislosti s 2. vlnou feministického hnutí v 60. a 70. letech 20. století, které stavělo na zásadě „soukromé je politické“. Feministické aktivistky začaly poukazovat na strukturální a mocenské faktory domácího násilí a na souvislosti s nerovným genderovým uspořádáním společnosti. Od té doby se domácí násilí v západních vyspělých společnostech postupně stalo politickým problémem, který se řeší na

9 Americké zákony, které vycházely z britského zvykového práva, tak např. dovolovaly trestat manželku „bez toho, aby bol vystavený nepřijemnému stíhání za napadnutí a bití, čo by mohlo poškodit pověst a uvalit hanbu na všech zúčastněných“ (Jones 1998: 6 in Aspekt).

10 Tento mýtus se velice často objevuje ve společnosti i dnes, kdy vlastně poskytuje lidem alibi, že na obranu týrané ženy nekonají, a tudíž se útoku nepřímo účastní.

11 Otázka ve výzkumu veřejného mínění zněla: „Domníváte se, že násilí mezi partnery je problém zveličovaný feministkami a ženskými organizacemi?“

12 Desatero o domácím násilí: Shrnutí základních výsledků reprezentativního výzkumu pro občanské sdružení Bílý kruh bezpečí a Philip Morris ČR a.s., který v květnu 2001 provedl STEM.

vládní úrovni, neboť se změnilo vnímání násilí na ženách včetně domácího násilí v tom smyslu, že popírá ženská lidská práva, a navíc s sebou nese obrovské ztráty pro společnost.¹³ Většina západních společností, včetně České republiky, se přihlásily k Deklaraci OSN o odstranění násilí na ženách (1993) a k Pekingské deklaraci (1995), jež též tematizují otázku domácího násilí. Genderově podmíněné násilí je v nich definováno jako jakýkoli čin, „který způsobí, nebo by mohl způsobit, tělesnou, sexuální anebo duševní újmu nebo utrpení žen, včetně hrozby takovým činem, zastrašování nebo úmyslného omezování svobody, a to jak ve veřejném tak i v soukromém životě“. Z této definice je zřejmé, že násilí na ženách je strukturální záležitostí vycházející z nerovného genderového systému a může se odehrávat jak ve sféře veřejné tak soukromé a jeho cílem je udržení výsadního postavení a kontroly nad jednotlivými ženami.

Metódy, jako ovládnutí inu osobu, sú založené na systematickom, opakovanom spôsobovaní psychickéj traumu. Sú to presne vypracované techniky, ktoré sú zamerané na odňatie moci dotyčnej osobe a na jej izoláciu. Metódy zamerané na psychickú kontrolu a ovládanie sú zamerané na to, aby sa obeť vštepil pocit hrozby a bezmocnosti a aby bol zničený jej zmysel pre vlastné ja, ako aj pre vzťah seba k ostatným (Judith Lewis Herman 1998: 28 in Aspekt).

Domácí násilí zahrnuje širokou škálu chování včetně:

- **fyzického týrání** (tělesné útoky, použití zbraní, životu nebezpečná jízda autem, ničení majetku, týrání domácích zvířat v přítomnosti členů rodiny, útok na děti, znemožnění vstupu do obydlí, odmítání spánku)
- **sexuálního zneužívání** (vynucený sex či sexuální ponižování, ubližování při sexuálním aktu, útok na genitálie, vynucený sex bez ochrany proti početí či pohlavním chorobám, nucení oběti k sexuálním aktům proti její vůli – např. kopírování scén z pornofilmů atd.)
- **slovních útoků** (neustálé ponižování a znevažování v soukromí či na veřejnosti, které se většinou soustředí na inteligenci, sexualitu, tělesný vzhled či rodičovské nebo manželské schopnosti ženy)
- **emocionálního týrání** (obviňování oběti ze všech problémů ve vztahu, neustálé srovnávání oběti s jinými s cílem podkopat její sebevědomí, občasná rozmrzelost, nezájem (např. týdny ticha) a další)
- **sociálního týrání** (systematická izolace od rodiny a přátel za použití technik jako např. neustálé urážky členů rodiny a přátel, stěhování do míst, kde oběť nikoho nezná, zákazy či fyzické bránění opuštění domu a scházet se s lidmi, tj. faktické uvěznění)
- **ekonomické kontroly** (naprostá kontrola financí, neposkytnutí přístupu k bankovním účtům, poskytování pouze malého „kapesného“, užití celého výdělku ženy na náklady na domácnost).

Různé typy násilného chování v soukromé sféře lze zobrazit i pomocí následujícího kola násilí, které velice ilustrativně pomáhá propojit různé vzorce násilného chování a ukazuje, jak jednotlivé, zdánlivě nespojené formy chování fungují v rámci násilného vztahu s cílem získat kontrolu.

13 V současné době existuje velice málo odhadů nákladů pro společnost spojených s domácím násilím. Je ovšem zřejmé, že náklady spojené se zdravotní péčí, ztráty na trhu práce, dále sociální dávky, policejní výjezdy, náklady spojené s poskytnutím právní pomoci a v neposlední řadě náklady na psychologickou pomoc a další budou vysoké. Např. v Austrálii v rámci New South Wales Government Domestic Violence Strategic Plan byla publikována zpráva, kterou vypracovaly Distaff Associates a která se týkala nákladů domácího násilí. Odhad činil 1,5 miliardy dolarů ročně. Tuto částku tvoří přímé náklady pro ženy včetně lékařských výloh a ušlého výdělku (128,92 milionu dolarů) a vyhledání pomoci včetně právní pomoci, ubytování, zdravotní péče, zabezpečení výdělku a náklady na péči o děti (celkem 651,67 milionu dolarů), dohromady 780,59 milionu dolarů, přímé náklady pro vládu včetně zdravotnictví a sociální péče (35,67 milionu dolarů), ubytování (82,70 milionu dolarů), zabezpečení příjmu a výdělku (249,79 milionu dolarů) a právní pomoc a vymáhání práva (28,08 milionu dolarů), celkem 396,24 milionu dolarů, a nepřímé náklady ostatních stran (např. zaměstnavatelé, ušlá práce a produktivita, náklady třetích stran) – celkem 48 milionů dolarů (Working Together...2001: 14-15).

Výzkum domácího násilí se věnuje různým aspektům od sociologických studií výskytu různých forem násilí, přes psychologické a sociologické výzkumy týraných žen (výzkumů pachatelů domácího násilí je poskrovnu), postoje k týraným ženám, až po teoretické studie sociálních faktorů vzniku partnerského násilí, které vycházejí z různých teoretických přístupů. K vysvětlení toho, jak obojí vnímá týrané ženy, byly rozvinuty různé teorie jako např. *teorie defenzivního připisování* (defensive attribution theory), *teorie kognitivní rovnováhy* (cognitive balance theory) a *teorie spravedlivého světa* a další (Locke a Richman 1999: 1). Teorie defenzivního připisování říká, že čím více se člověk identifikuje s obětí, tím méně bude připisovat odpovědnost za násilný incident oběti. Naopak lidé oběti odpovědnost připisují, pokud jejich identifikace s ní je nízká a pokud si myslí, že se nacházejí v úplně jiné situaci než oběť a že se jim něco podobného stát nemůže (Shaver 1970 in Locke a Richman 1999: 1).

Heiderova teorie kognitivní rovnováhy z roku 1958 tvrdí, že pokud nám není někdo sympatický, potom budeme pravděpodobně interpretovat jeho akt jako násilí. Na základě této teorie poté Kristiansen a Guilletti (1990) a Pierce a Harris (1993) navrhli hypotézu, že aby si lidé, kteří mají pozitivní postoje k ženám, byli schopni udržet kognitivní rovnováhu, budou mít tendenci vinit násilníka spíše než týranou ženu.

Teorie spravedlivého světa tvrdí, že žijeme ve spravedlivém světě a každý dostává to, co si zaslouží (Lerner 1980). Zahraniční výzkumy (Schuller, Smith, and Olson (1994)) tuto teorii potvrzují. V jejich studii se ukázalo, že lidé, kteří mají tendenci si myslet, že žijeme ve spravedlivém světě, kde každý dostane, co si zaslouží, mají tendenci spíše vinit oběť než násilníka a naopak.

Zahraniční studie se zaměřují na zkoumání vlivu pohlaví (Harris a Cook 1994, Pierce a Harris 1993, Schuller et al. 1994, Stith 1990, Willis, Hallinan a Melby 1996), či etnického pozadí a rasy (Willis, Hallinan a Melby 1996, Lockhart 1987, Baughman 1971, Tedeschi a Felson 1994 a Weitz a Gordon 1993 a další) a genderových ideologií na postoje mužů a žen vůči domácímu násilí. Ve srovnávací studii čtyř zemí¹⁴ (USA, Kuvajt, Japonsko a Indie) se dopad genderových systémů a hodnot projevil velice silně. Míra tole-

14 Nayak, M. B., Byrne, Ch. A, Mutsumi M. K. a Abraham, A. G. (2003). Attitudes toward violence against women: a crossnation study in: *Sex Roles: A Journal of Research*, October 2003, staženo dne 5.4.2004 na URL https://www.findarticles.com/cf_dls/m2294/7-8_49/109355377/print.jhtml.

rance k násilí na ženách a ke znásilnění a výskyt mýtů o znásilnění pozitivně korelovaly s dominancí tradičních genderových hodnot a mírou nėsobody žen v dané zemi. Největší tolerance domácího násilí a největší tendence vinit oběť znásilnění za tento čin byly v Kuvajtu, silně tradiční zemi, kde ženy nemají volební právo a kde se znovu ustavují příkazy týkající se ženského oděvu (burka). Tendence obviňovat oběť panovala jak mezi ženami, tak muži, i když mezi muži byla tato tendence vyšší. Výsledky tohoto výzkumu ukazují, že gender spolu s dalšími proměnnými hraje obrovskou roli ve vnímání násilí na ženách včetně domácího násilí, přičemž ve všech zmiňovaných výzkumech prokazovali muži větší toleranci k násilí páchanému na ženách ze strany mužů a větší tendenci vinit oběť. Tyto výsledky reflektují nerovné nastavení moci a pocit dominance ze strany mužů ve společnosti.¹⁵

Domácí násilí v genderovém systému

Kapitola 1.3 ilustrativně ukazuje, že různé teoretické přístupy vyzdvihují jen určité aspekty domácího násilí a popírají důležitost jiných. Z tohoto důvodu se tedy rozvíjí interaktivní systemický přístup, který vnímá domácí násilí jako komplex mocenské strukturální nerovnosti mezi muži a ženami na straně jedné a na straně druhé jako individuální reakce na tyto strukturální nerovnosti. V rámci tohoto přístupu je tedy i intervence vnímána z různých pohledů: domácí násilí je zcela zřejmě vnímáno jako trestný čin a jako takový je také souzeno, ovšem na druhou stranu zahrnuje i terapeutickou část, která pracuje s jednotlivcem – jak násilníkem, tak celou rodinou na dosažení změny v individuálním životě.

Výhodou teorií založených na konceptu interaktivních systémů je, že vnímá domácí násilí jako *vůli určitého typu chování v rámci určitého kontextu*. Tento přístup budu používat i v následujícím textu, kdy se zaměřím na zkoumání genderových podmíněností v naší společnosti a na kritickou analýzu genderového systému z hlediska moci v souvislosti s domácím násilím.

Moderní západní společnosti, včetně té české, jsou založeny na binárním genderovém systému, který byl v některých historických obdobích konzervativnější a v jiných liberálnější a který připisuje a očekává jiné formy chování od mužů a od žen. V této souvislosti je klíčové si uvědomit, že pojmenování rozdílu mezi muži a ženami, tj. odlišnost v pohlavním ústrojí a další fyziologické odlišnosti, samo o sobě nenese žádný význam, podobně jako není a priori jiná hodnota připisována modrým a černým očím či blond a hnědým vlasům. Tyto aspekty či vlastnosti se stávají relevantní pouze v okamžiku, kdy je jim připsána hodnota a stanou se strukturujícím a stratifikačním nástrojem. Z rasistického hlediska či z hlediska eugeniky se tedy klíčovými mohou stát barva a kvalita vlasů, tvar nosu či lebky. Z hlediska patriarchální dominance se klíčovým aspektem stalo pohlaví a jeho fyziologické projevy a jemu připisované genderové hodnoty. Vzhledem k tomu, že arbitrárním fyziologickým projevům je připsána sociální a kulturní hodnota, která se projevuje v politickém a ekonomickém systému dělby práce, se tyto biologické projevy stanou implicitním, skrytým a neochvějným základem strukturace společnosti.

15 V zemích různých kulturních tradic je přítom zapotřebí zkoumat ještě další proměnné jako např. kastu a třídu (např. v indické společnosti) či rasu (např. v USA v případě černošských žen či v případě romských žen v ČR). Různé studie ukazují (a pro českou společnost se dá očekávat), že v mužské populaci míra tolerance násilí páchaného na ženách a znásilnění poroste v případě nižší statusové příčky oběti násilí či znásilnění. Faktor pohlaví i etnického původu se ve výzkumu Locke a Richmana projevil velice silně. U žen se projevila tendence mít větší pochopení pro oběti než násilníky a účastníci a účastnice výzkumu černošského původu měli větší pochopení pro oběti stejného etnického původu (Locke a Richman 1999: 8-11). V minulosti se vliv rasy v USA projevoval v soudní praxi, kdy v podstatě jakýkoli sexuální vztah mezi černochem a běloškou byl považován za znásilnění, neboť se předpokládalo, že žádná slušná bílá žena by nenavázala sexuální vztah s černochem. Na druhou stranu nebylo v rámci dané genderové logiky možné soudně postihovat znásilnění černošek ze strany bílých mužů, neboť genderová role černošek byla společností konstruována v opozici vůči pohlavní čistotě a zdrženlivosti bílých žen: černošky byly definovány jako smyslné, sexuální bytosti, a tudíž z logiky věci tehdejší doby nemohly být znásilněny (Woloch 1994).

Jednou ze zajímavých teorií, jež naturalizaci genderového dělení společnosti vysvětluje, je teorie „optických čoček“ Sandry Bem (1993). Teorie vychází z toho, že každá společnost si vytváří pevné představy o tom, jak by se měly chovat jednotlivé skupiny obyvatel. Ty jsou potom součástí diskurzů a institucí, do nichž jsou členové společnosti socializováni. Prostřednictvím těchto „čoček“ jednotlivci vnímají svět a hodnotí jej. Z genderového hlediska Sandra Bem identifikuje tři základní „čočky“: genderovou polarizaci (tj. představu, že ženy a muži jsou odlišní a že společnost je uspořádána podle těchto odlišností), androcentrismus (tj. představu, že muži jsou nadřazeni ženám a že vše, co se pojí s mužskostí, tvoří normu, vůči níž jsou ženy posuzovány) a biologický esencialismus (tj. představu, že rozdíly mezi ženami a muži jsou biologicky dané, což zdůvodňuje jak nadřazenost mužů, tak i uspořádání společnosti na základě genderového principu). V rámci tohoto binárního genderového systému se vytvářejí dva gendery – femininita a maskulinita.¹⁶ Efektivita genderových stereotypů maskulinity a femininity je velice vysoká a jejich projevy jsou všudypřítomné právě na základě výše uvedených „naturalizací“ rozdílů mezi muži a ženami. Jak říká Pierre Bourdieu:

Není to vůbec tak, že by se symbolické uspořádání dělby práce podle pohlaví a s ním pak i celý sociální i přirozený řád řídily nutnostmi biologické reprodukce, ale naopak arbitrární konstrukce biologického, a zvláště pak mužského a ženského těla, jeho funkcí a způsobů užívání – a jmenovitě po stránce biologické reprodukce – slouží za zdánlivě přirozený základ jak rozdělení pohlavní aktivity, tak dělení práce, a odtud pak celého kosmu, v duchu androcentrismu. Neobyčejná síla mužského pojetí sociálního světa pramení z toho, že se v něm kumulují a koncentrují dvě operace: že totiž legitimuje vztah nadvlády tím, že z něho činí součástí logické přirozenosti, jež sama je přítom naturalizovanou sociální konstrukcí (Bourdieu 2000: 24).

Na základě těchto rozdílů, které se staly stratifikačně relevantní, se pak utvářejí symbolické a hodnotové systémy a na jejich základě přijatelné normy chování. Gender funguje na dvou rovinách, na rovině ideologické a na rovině osobní identity (Leach 1994),¹⁷ přičemž obě jsou provázané. Na ideologické úrovni představuje gender kulturní ideál, který definuje vhodné role, hodnoty a očekávání týkající se obou pohlaví. Na rovině osobní identity funguje gender jako prostředek pochopení sebe sama a jako takový strukturuje osobní postoje a chování v rámci celkového sociálního kontextu a zkušeností jedince. Genderové systémy nejsou pevně dané ani neměnné, jak ukazují různé antropologické studie (např. Oakley 2000). Gender ale je nutné „dělat“ v každodenních interakcích s okolím a zároveň je nutné udržovat ideologickou genderovou hegemonii na strukturální úrovni. Ideologická rovina poskytuje rámec, v němž se jedinci v dané společnosti pohybují a vůči němuž se vymezují.

V rámci našeho genderového systému je ženám připisována nižší hodnota než mužům. V závislosti na kulturním, historickém a sociálním kontextu byla žena vnímána jako „horší muž“, který se ale v podstatě skládá ze stejných částí a má stejné schopnosti¹⁸ či za něco, co má blízko ke zvířatům (žena byla vnímána jako pudově orientované zvíře bez schopnosti intelektuální činnosti) či jako něco jiného,

16 Pro účely této práce odhlédneme od faktu, že binární genderový systém není jediný a že existují kultury, kde se rozlišovalo či rozlišuje větší množství genderových identit. V ČR se v souvislosti s binárním genderovým systémem hovoří o tzv. „třetím pohlaví“ či „třetím genderu“ v případě transgenderů (med. transsexuálů), pro něž může být velice obtížné se zařadit do jednoho či druhého genderu definovaného v rámci naší kultury.

17 Existují i jiné genderové systémy, např. Lorber a Kimmel používají rozlišení mezi institucionální a individuální rovinou či Sandra Harding pracuje s dělením na symbolickou, strukturální a individuální rovinu.

18 Tento přístup, také nazývaný *one sex model* (model jednoho pohlaví), byl dominantním přístupem do 18. století. Až do osvícenství bylo biologické pohlaví považováno za epifenomen, zatímco gender byl prvořadou daností. Být mužem či ženou znamenalo určité společenské zařazení a úlohu, ovšem nešlo o vztah dvou biologicky protikladných jedinců (Badinter 1998: 84 in Aspekt). Tento přístup byl naprosto odlišný od těch, co následovaly, zejména v tom, že ženám neupíral stejné morální schopnosti.

co je ze své biologické podstaty odlišné a zároveň nižší, horší. Tento biologický pohled se stal dominantní v 19. století v souvislosti s novými biologickými objevy, např. objevem vaječnicků. Genderový systém tedy přešel od „rozdílení podle stupně“ k „přirozenému rozdílení“ a radikálnímu dimorfismu (Badinter 1998: 84 in Aspekt). Přes tuto mnohost pohledů na odlišnosti či podobnosti mezi muži a ženami zůstává fakt mužské nadvlády nepochybný:

...je-li totiž pravda, že se vztahy mezi pohlavími změnily méně, než by se z povrchního pohledu dalo soudit, a že na základě poznání objektivních a poznávacích struktur určité obzvlášť dobře se uchovávší androcentrické společnosti... lze pochopit některé nezamaskovanější aspekty obdobných vztahů v dnešních ekonomicky nej-pokročilejších společnostech, pak je třeba se ptát, jaké dějinné mechanismy způsobily, že se struktury dělené podle pohlaví a principy tohoto dělení vymkly z chodu dějin a staly se *relativně věčnými* (Bourdieu 2000: 7).

Maskulinita je vždy definována v protikladu k femininitě, a tak přestože je muž referenčním rámcem,¹⁹ mužská genderová identita je vždy definována v opaku k ženské, a tudíž tato neustálá práce na vytváření mužské identity není možná bez existence „femininity“²⁰ a ženy.

Badinter (Badinter 1998: 84 in Aspekt) v této souvislosti uvádí, že identita ženy je ze společenského hlediska do značné míry dána její schopností rodit děti, to ji činí ženou. Identita hodné či dobré ženy může být ztracena, pokud se žena dobře nestará o své děti nebo přikládá příliš velký důraz např. své kariéře či koníčkům (pak se z ní stává buď špatná matka nebo mužatka/chlapyně). Aspekt potenciality mateřství je v naší společnosti úhelným kamenem ženské identity²¹ a má zásadní dopad na postavení žen na trhu práce i v jiných sférách života. Nicméně je důležité mít na paměti, že každodenní „dělání“ ženské genderové identity je stejně problematické jako u mužů a v případě obou pohlaví se dále problematizuje s postupným uvolňováním modelů femininního a maskulinního chování a sankcí, které mohou být uplatněny za porušení genderově přijatelných norem chování.

V souvislosti s mužskou genderovou ideologií se ustavil termín „hegemonická maskulinita“ (Carrigan, Connell a Lee 1985), která neodkazuje na nějakou mužskou roli, ale na určitý typ maskulinity, jíž jsou ženy a určité skupiny mužů (mladí, zženštilí muži, homosexuální muži atd.) podřízeni. Hegemonická maskulinita odkazuje na sociální převahu jednoho typu maskulinity, který v rámci kultury říká, co to znamená být mužem. Hegemonická maskulinita je určitou strategií pro udržení ekonomické, politické a sexuální podřízenosti žen a ideologický proces artikulace této strategie (Leach 1994).

Utváření maskulinní genderové identity se opírá o **neustálý proces dokazování mužnosti a mužskosti**. Socializace chlapců se velice často opírá o tvrzení typu: „buď muž“ či „dokaž, že jsi chlap“, „chlapi nebrečí“ apod. Zdá se, že raná chlapecká socializace je mnohem více disciplinační než raná dívčí socializace, kdy se dívkám umožňuje poměrně svobodné chování z hlediska tradiční-

19 To se v mnoha západních jazycích odráží v tom, že slovo označující muže je též používáno jako obecná apelace člověk, čímž se ženy a jejich agence znevídětelňují a zastírají.

20 Termín maskulinita a femininita se začaly používat v rámci gender studií v protikladu k mužskosti a ženskosti. Zatímco mužskost a ženskost měly charakterizovat vlastnosti mužů a žen dané jejich biologickými predispozicemi a rozdíly, femininita a maskulinita měly odkazovat na sociální aspekty utváření mužské a ženské identity. Přestože toto rozdělení může být užitečné, v současné době mnohé teoretičky a teoretici genderu poukazují na to, že toto dělení není takto striktně možné, neboť o ženách a mužích není možné cokoli tvrdit pouze z biologického hlediska, protože jsou vždy a napořád již součástí sociálního světa, a tudíž takto striktní oddělení biologického a sociálního není možné. Další teoretičky a teoretici atakují samotný binárně konstruovaný pohlavní systém a poukazují na fakt, že přestože různé biologické rozdíly pochopitelně mezi pohlavími existují, samotný pohlavní systém s jeho důrazem na ženské mateřství jako jediný referenční bod ženské identity je stejným konstruktem jako genderový systém norem chování a dělby práce (viz Bourdieu výše).

21 Hašková, H. (2003). Partnerství v rodině. In: Rovné příležitosti mužů a žen při slaďování práce a rodiny. Sociologický ústav AV ČR. Přestože mezi lety 1991 a 1999 došlo k 13% poklesu u míry souhlasu s tvrzením „Nic proti zaměstnání, ale většina žen stejně touží po domově a dětech“, jde o velice silnou akceptaci tohoto názoru.

ho femininního genderu, a společenský tlak začne narůstat až později na počátku puberty (Renzetti a Curran 2003).

V rámci tohoto socializačního rámce se chlapci obecně učí definovat v opozici k dívkám a ženské vlastnosti se učí vnímat jako cosi, co může ohrozit úspěšnou konstrukci jejich maskulinní genderové identity. Z lingvistického hlediska neexistuje ekvivalent pro zesměšnění dívek, které by odpovídalo zesměšnění chlapců typu „jsi baba“, „jsi zženštilý“, „chováš se jak holka“. Od raného věku tedy chlapci musí dokazovat jiným mužům či chlapcům svoji správnou mužskou identitu a mužské okolí se stává arbitrem dosažení této správné identity, přičemž ženy – matky, učitelky v mateřských a základních školách a další ženské postavy v okolí chlapce – a celková atmosféra ve společnosti se na tomto procesu mohou význačně podílet. Důležité je ovšem to, že toto neustálé dokazování mužnosti probíhá v prostředí, které zároveň chlapce učí, že mužské sociální bytí je důležitější a hodnotnější než ženské,²² že muž má výsadní postavení, že ženy ho mají poslouchat, že mají být zticha, když on hovoří atd. Tvrdá disciplinace je tedy kompenzována příslibem výsadního postavení v případě, že chlapec vyroste v „opravdového muže“. V tomto bodě tedy dochází k velice úzkému snoubení genderové ideologie s genderovou identitou.

Součástí výše zmíněné homogenní maskulinity je násilí a jeho používání pro dosažení vytyčených cílů. Dokazování správného mužství v raném věku často zahrnuje schopnost se prát, nenechat se přeprat a dokázat, kdo je silnější. Přesto, že v současné době dochází k posunům ve výchově dětí a fyzické tresty např. již nejsou rodiči do té míry přijímány, starší generace ve výše popsané atmosféře rozhodně vyrůstaly. Tato socializace k násilí je ospravedlňována mužskou „přirozeností“ – „kluci jsou kluci“ – která je zase naopak vysvětlována mužskou chromosomální kombinací XY a výskytem hormonu testosteron v mužském těle.²³ Chlapci se často učí, že zastrašování a násilí jsou velice účinným prostředkem k dosažení cíle a kontroly nad druhými. Ve společnostech, které důležité komunikační schopnosti, schopnost hovořit o problémech, dávat najevo emoce atd. připisují ženám a popírají v mužích, se násilí může stávat prostředkem, jak dosáhnout určitého cíle.

Genderové připisování rolí je sice ve společnosti na strukturální úrovni stále velice silné, ovšem od 60. let dochází v západní společnosti k individuálnímu rozvolňování genderových identit a v České republice tento proces započal po roce 1989 v souvislosti s nově získanou svobodou a možnostmi osobního rozvoje. Státní formální emancipace žen v období komunismu byla nahrazena ženským aktivismem v různých sférách lidského snažení a společenského života a emancipací v ekonomickém a soukromém životě.

²² To se projevuje od dětského věku např. v učebnicích, komunikací učitelského sboru se studenty a studentkami, dále např. v rozdělení prostoru v médiích, financování spíše mužských než spíše žensky orientovaných aktivit v obcích atd.

²³ V této souvislosti bych chtěla upozornit, že chromosomální kombinace XX a XY nejsou tak striktně rozděleny na ženskou XX a mužskou XY, jak říká medicína, ale že dochází k různým změnám v těchto kombinacích bez toho, že by vždy nutně ústily do medicínsky validní odchylky (zde bychom ovšem musely zkoumat procesy definování odlišnosti, anomálií atd. v lékařském diskursu právě z genderového hlediska, na což v této práci není místo). Další důležitý aspekt, který se pojí s konstrukcí mužské agresivity v souvislosti s testosteronem, je ten, že různé studie (viz Giddens 2000 či Renzetti a Curran 2003) ukazují, že 1) hormon testosteron se nachází i v ženském těle, 2) ke zvýšení hladiny testosteronu jak u mužů tak u žen dochází v souvislosti se soutěživostí, podrážděností a hněvem. Fakt, že hladina testosteronu koreluje se soutěživostí, se tradičně interpretovalo tak, že vysoká hladina testosteronu vede ke zvýšené soutěživosti (tudíž muži jsou více soutěživí a agresivní než ženy). Výzkumy ovšem ukazují pravý opak: situace, kdy jsou projevy soutěživosti přijatelné či dokonce žádoucí, vedou ke zvýšení testosteronu v krvi – a to opět u mužů i u žen. Tyto výzkumy vedly vědce a vědkyně k redefinici hypotézy o výskytu hormonu testosteron v tom smyslu, že v situacích, které se pojí s růstem prestiže nebo úspěchu, dochází k růstu hladiny testosteronu u mužů i u žen (Renzetti a Curran 2003: 82). Tato redefinice role testosteronu je z genderového hlediska klíčová, neboť v kulturách, kde se od žen soutěživost neočekává, či jsou za ní dokonce sankcionovány, je tedy pravděpodobné, že budou mít hladinu testosteronu nižší. Nemůžeme vědět, co by se stalo ve společnosti, kde by se od žen soutěživé chování dlouhodobě očekávalo. Tyto výzkumy opět dokazují, že konstrukce genderových identit na základě biologických vlastností či projevů je málo opodstatněná.

V současné době ještě nejsou k dispozici sociologické longitudinální výzkumy, které by se zabývaly proměnou genderových rolí a postojů v české společnosti v historických souvislostech, nicméně z dílčích výzkumů a pozorování lze usuzovat, že se v ČR od roku 1989 projevují dvě protichůdné tendence. Jednou je nepochybná emancipace a liberalizace ženské populace, na druhou stranu ovšem v první polovině 90. let došlo k další maskulinizaci klíčových mocenských center (ekonomická a politická sféra), v nichž se ženy stále velice obtížně prosazují na vysokých postech. V rámci této společenské transformace lze sledovat i proměny genderového systému. Vidíme redefinici maskulinity, kdy tradiční očekávání a role, které muži mají plnit, sice nezmizely, ale prochází zásadní proměnou. To klade na některé muže zvýšené nároky a je zdrojem silného stresu. Tento stres a nejistota jsou výsledkem toho, že sice hegemonická maskulinita na ideologické úrovni stále ještě funguje a je obecně přijímána, na osobní úrovni je ovšem tradiční představě muže stále obtížnější dostát a pro některé skupiny žen se stává nepřijatelnou.

Jak ukazuje Badinter (Badinter 1998: 85-88), krize maskulinity probíhaly i v minulosti, a to vždy v souvislosti s nárůstem ženské emancipace a zvyšující se rovností pohlaví, kdy jde o „úsilie o prehodnotenie úloh muža a ženy, ženy v manželstve, rodiny a pohlavného života“ (Badinter 1998: 85). V těchto dobách dochází k redefinici mužské role směrem k větší jemnosti, která je často vnímána jako homosexuální, zjemnělá a zženštilá. V těchto dobách, kdy se projevuje snaha redefinovat role muže a ženy, se projevuje strach ze ztráty moci mužů a z „pomůžštění“ žen.²⁴

Tradiční mužská role, jak ji dnes vnímáme, je produktem průmyslové revoluce. Od konce druhé světové války je ovšem tato role stále více problematizována a kritizována. Novodobá verze „živitele rodiny“ je v současné době na ústupu, neboť ve většině západních společností jsou ženy ekonomicky aktivní a ekonomická situace rodin neumožňuje model muž-živitel a žena-hospodyně. Kromě obtížné ekonomické situace je z pohledu žen hlavním důvodem ženské ekonomické aktivity v ČR ekonomická nezávislost na partnerovi, osobní seberealizace a navázání osobních přátelských kontaktů na pracovišti.²⁵ Navíc je tento model z feministických pozic napadán za to, že zneschopňuje ženy a činí je závislé na partnerovi, což je v případě výskytu domácího násilí klíčové.²⁶

V současné době dochází k zásadní redefinici ženské i mužské role v české společnosti, přičemž se objevují konfliktní přístupy, kdy některé jsou založené na liberálních hodnotách individuální svobody a možnosti volby a jiné se vracejí k tradičním představám o rolích, jež by muži a ženy měli plnit. Navíc sociální stát často poskytuje služby, které v dřívější době zajišťoval muži v roli živitele rodiny. Změna ekonomických podmínek společnosti a vývoj služeb společnosti klade stále větší důraz na dovednosti, které jsou tradičně vnímány jako ženské – úslužnost, ochota pomoci, potlačení vlastní vůle ve prospěch zákazníka, empatie atd. – nejsou to ovšem ale pouze ženy, které tato zaměstnání vykonávají. V české společnosti po roce 1989 navíc dochází k ekonomické restrukturalizaci, kdy tradiční mužské resorty a zaměstnání jsou utlumovány a roste nezaměstnanost.²⁷

Jak ukazují zahraniční výzkumy (Wolfgang & Ferracuti 1967, Burt 1980, Levinson 1989, Yllo 1984), násilí na ženách či partnerské násilí se vyskytuje spíše ve společnostech, kde existuje silné genderové

24 V současné době se tento trend např. projevuje sklonem k androgynnosti mezi mladou generací, která je komunikována i masovými médii, např. módními trendy.

25 Křížková, A. (2003). Postavení žen na trhu práce a jejich pracovní preference. In: Rovné příležitosti mužů a žen při sladování práce rodiny. Sociologický ústav AV ČR.

26 V České republice se v této souvislosti objevují diskuse týkající se nastavení systému sociálního zabezpečení, který závislost žen na svých partnerech také podporuje.

27 V kontextu České republiky a dalších postkomunistických států by též bylo velice užitečné zkoumat dopad systému sociálního zabezpečení zavedeného komunistickým režimem na mužskou roli ve společnosti. Stávající vývoj by tedy také mohl být vnímán jako „remaskulinizace“ určitých aspektů sociální zkušenosti (např. v případě redistribuce společenského vlastnictví).

rozdělení rolí a moci, přičemž žena a stereotypní ženské vlastnosti nepožívají respektu, a kdy začne docházet k transformaci tradičního společenského systému. Domácí násilí se stává prostředkem udržení pocitu individuální kontroly nad vlastním životem. Lze se oprávněně domnívat, že v současné době se v ČR tyto tendence projevují v souvislosti s ekonomickou a sociálně-kulturní transformací velice silně, na druhou stranu ovšem neexistují studie domácího násilí před rokem 1989, které by umožnily srovnání. Nové tlaky, které přinesla společenská transformace, nejsou vyvažovány celospolečenskou debatou o nutnosti proměny tradičních ženských a mužských rolí a odpovědnosti, ba naopak, proměna těchto rolí je vnímána jako ohrožení stávajícího pořádku.

Domácí násilí v naší společnosti existuje a formuje se v sociálním prostoru prochnutém násilím, kdy tradiční genderový systém konstruuje veřejný prostor jako prostředí nebezpečné pro ženy, kde ženy neustále potřebují ochranu muže, jinak se mohou stát kořistí jiných mužů. Ženy, ať již tedy oprávněně či v důsledku reprezentace veřejného prostoru jako nebezpečného ženám, si konstruují realitu, kdy domácí sféra by měla fungovat jako místo bezpečí. Dále, v souvislosti s proměnou partnerských vztahů a rostoucím důrazem na vzájemnost náklonnosti a projevování emocí se sféra soukromá upevňuje jako místo, které má skýtat jak mužům, tak ženám oddech a odpočinek od rychlého a náročného světa zaměstnání.

Pro popis domácího násilí se jeví jako nejužitečnější výše popsany interaktivní individuální a systémový přístup, který zkoumá tento jev jako kombinaci určitých sociálně-kulturních proměnných a individuální situace. V tomto průsečíku se projevuje tradiční mužský strach z ženského, strach ze ztráty výsadní pozice a zároveň snaha o její udržení, sociální výchova mužů k používání násilí a akceptace násilí v mužských vztazích atd. Domácí násilí je pak možné vnímat jako individuální volbu směřující k upevnění vlastní maskulinní identity, která je založena na podřízenosti žen. Z genderového hlediska je partnerské násilí možné vnímat jako důsledek snahy dostát nárokům na tradiční mužskou roli (definovanou homogenickou maskulinitou) v kontextu redefinice genderových rolí ve společnosti.

Pro pochopení dynamiky násilných partnerských vztahů je důležité analyzovat i tradiční genderové připisované femininní chování. Dle tradiční askripce genderových vlastností jsou ženy odpovědné za emocionální sféru a sféru rodiny. Předpokládá se, že budou tiché, podřídí se mužům, nebudou odporovat a nebudou agresivní. Sociologické studie děti ukazují, že dívky jsou od dětství disciplinovány v tom, aby svůj čas strukturovaly podle potřeb jiných, zatímco muži se spíše učí, že jiní (často ženy) si strukturují čas podle potřeb mužů (Scheu in Aspekt 1/2001: 45-46).

Odlíšné strukturování mužského a ženského času, odlišné připisování vlastností na základě pohlaví atd. mají velký dopad na zkušenost domácího násilí. Jak potvrzuje terapeutická praxe, násilní muži bývají na počátku vztahu velice milí a svým partnerkám dávají najevo bezmeznou oddanost a lásku. Signály, které vůči ženě vysílají, si partnerky na základě hodnot naší společnosti vysvětlují spíše jako pozornost a lásku než jako projevy kontroly (jde např. o časté telefonáty, otázky, jak žena tráví čas, důraz na společné trávení volného času, žárlivost na jiné muže atd.). Nutno ovšem dodat, že aspekt kontroly může být i součástí definice lásky v západní společnosti, a může tedy být integrální součástí vztahu založeného na tradičním genderovém systému. To postupem doby může vést k tomu, že žena omezí kontakty s okolím.

Vzhledem k tomu, že ženy přijímají odpovědnost za vztah a emocionální pohodu ve vztahu více než muži, dochází k tomu, že ženy vnímají první projevy nesouladu jako vlastní nedostatečnost, kterou se snaží řešit změnou vlastního chování. To pokračuje v násilném vztahu i po prvním projevu násilného chování, který ženy mají opět tendenci internalizovat. Ráda bych zdůraznila, že k tomuto zvnitřnění nedochází z důvodu ženské patologie či nedostatku sebevědomí (i když tento fakt se může projevovat). Naopak, vypovídá pouze o úspěšné internalizaci určitého modelu ženské genderové role a snaze jí dostát. Z tohoto důvodu potom v násilném vztahu mají týrané ženy tendenci snažit se plnit jakékoli roz-

mary či požadavky trýznitele, a to ze dvou důvodů: 1) minimalizovat možnosti násilného chování, 2) z víry, že změnou chování a plněním požadavků partnera se situace změní. Z analýzy kvalitativního dotazníkového šetření, které proběhlo v rámci výzkumu IVAWS (viz kapitolu Analýza kvalitativních doplňujících otázek) vyplynulo i to, že některé ženy přijmou násilí jako součást vztahu a odmítají je řešit, což opět může být známkou snahy vyrovnat se s danou situací na psychické úrovni.

Pro popis fenoménu domácího násilí se vyvinul termín **spirála domácího násilí**. Tento termín vysvětluje cykličnost domácího násilí a zároveň jeho gradující tendenci. V tomto smyslu tedy dochází jak k eskalaci požadavků ze strany násilného partnera, tak ke vzrůstající snaze partnerky těmto požadavkům dostát a současně vzrůstá i intenzita násilného chování.

V první fázi cyklu dochází k vytváření napětí ve vztahu (tension building phase, build-up phase). Partner partnerku neustále kritizuje, peskuje ji za drobnosti (spojené s tradiční genderovou rolí, např. úklid, výchova a dohled nad dětmi, vaření atd.). U partnera se může projevat podrážděnost, rozčilení, žárlivost a explosivnost. Partnerka se naopak snaží napětí mírnit, je úslušná, snaží se plnit veškeré rozmary s cílem předejít výbuchu násilí a obviňuje sebe samou. V druhé fázi (escalation phase, explosion phase) dochází k eskalaci násilí a týraná žena se cítí bezmocná, má strach, cítí zlobu a bolest. V třetí fázi se projevuje několik faktorů: faktor lítosti (remorse phase), faktor zvýšeného zájmu (pursuit phase) a faktor „lábánek“ (honeymoon phase), kdy dochází k „usmíření“.

Z hlediska zkoumání domácího násilí se fáze usmíření jeví jako klíčová. Násilník se v této fázi omlouvá, dává týrané partnerce dárky, snaží se jí předcházet a slibuje, že se to nikdy nebude opakovat. V této fázi násilný partner týrané ženě např. říká, že to dělá kvůli tomu, že ji miluje, a to ji vede k odpuštění, pochopení, soucitu a hlavně k tomu, že zůstane: „Odpuštění je viditelný signál jeho úplnej kontroly“ (Jones 1998: 11 in Aspekt).

V této souvislosti je také důležité si uvědomit, že násilí se ve vztahu neprojevuje okamžitě a na plnou sílu. Ba naopak: násilný partner se může zdát v průběhu namlouvání jako velice citlivý, jemný, pozorný, láskyplný. Občasné projevy žárlivosti jsou pravděpodobně v tomto bodu vztahu partnerkou vnímány jako projevy lásky, a ne kontroly. I v průběhu násilného vztahu je ovšem násilného partnera velice obtížné rozpoznat, protože ve veřejné sféře většinou působí neproblémově či je dokonce oblíben v kolektivu. Tento fakt je velice důležitý, neboť vyvrací teorie domácího násilí založené na předpokladu neschopnosti trýznitele kontrolovat hněv a agresi či na předpokladu psychické patologie. Naopak, násilné chování v intimních vztazích potvrzuje, že jde o volbu a racionálně promyšlené chování, neboť násilný partner je schopný rozpoznat, kdy se může násilně chovat a kdy nikoliv (např. na pracovišti, vůči výše postaveným osobám). Na druhou stranu může být týraná partnerka vnímána jako nedůvěryhodná či „divná“ právě proto, že její psychika je ovlivněna probíhajícím násilným vztahem. To se může projevit i např. při policejních zásazích či v situaci, kdy týraná žena jde ohlásit incident na policii, neboť se může zdát nekoherentní, hysterická, pomalá atd., a z toho důvodu často policie její výpověď bagatelizuje či přímo odmítá oznámení zaznamenat.

Tato očekávání, že ženy se budou nějak chovat a že muž bude mít určitou výsadní mocenskou pozici pouze z toho titulu, že je muž, vyvolává v dnešní společnosti tenzi. Individuální mužské násilí na ženách a dětech (případně domácích zvířatech) může být tedy vnímáno jako výraz nejistoty násilných mužů ve své genderové roli ve vztahu k tradiční představě homogenní maskulinity a jako snaha o udržení této výsadní pozice, kterou si muži osvojí v procesu socializace a již je velice obtížné dostát.

Jako nejdůležitější aspekt problematiky násilí v partnerských vztazích se mi jeví anachroničnost zacházení s tímto problémem, totiž to, že při řešení problematiky domácího násilí je stále do značné míry opomíjen jeho genderový aspekt. To má za následek, že řešení tohoto problému je neustále nutné dokazovat např. ekonomickými dopady na společnost (tato analýza např. v ČR neexistuje), přitom při jeho řešení není většinou zdůrazněn fakt, že jde o genderově podmíněné násilí a týrání, a že tedy musí

být řešen z hlediska hodnot, na kterých budujeme naši společnost. Navíc se výzkumné úsilí většinou zaměřuje na týrané ženy a hledání jejich společných znaků, přičemž se mi jako mnohem relevantnější jeví zkoumání pachatelů domácího násilí, důvodů, proč k násilným situacím dochází a proč násilné chování volí jako strategii dosažení určitých cílů, a to v širším socio-ekonomickém kontextu. Dalším nepopíratelně důležitým aspektem je zkoumání vědomí nepřijatelnosti tohoto chování mezi muži a vůbec postojů celé společnosti k problematice a následné kampaně potenciálně zaměřené na změnu těchto postojů a na změnu postojů k otázce rovnosti mužů a žen ve společnosti obecně.

Pro účinné řešení této problematiky je tedy skutečně zásadní uvědomění nerovnosti vztahů mezi muži a ženami, které tento typ chování strukturuje a podmiňuje, uvědomění nastavení genderových rolí ve společnosti, které se podepisují na tom, že muži vůbec tento typ chování volí jako mocenskou strategii a na tom, jak se ženy s tímto problémem potýkají, jak na něj reagují a jak na tento problém reaguje společnost.